

**К.ТЫНЫСТАНОВ атындагы ЫСЫК-КӨЛ
МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Философия кафедрасы

В.И. Гараджа

ДИН ТААНУУГА КИРИШҮҮ

I бөлүк

**Орто мектептин мугалимдери, окуучулары жана
жогорку окуу жайынын студенттери
үчүн окуу китеби**

**Которгон: А.М.Тиленбаев, Ч.К.Сооронбаева
Толукталып, 2-басылышы**

Каракол – 2010

УДК 21
ББК 86.3
Г 20

ЫМУнун Окуу-методикалык бирикмеси
(19.11.2009-ж. № 3 токтому),
Окумуштуулар кеңеши (24.12.2009-ж.
№ 4 токтому) тарабынан басмага сунуш
кылынды.

Бул басылма Эл аралык «Маданий демилге» фонду жана жогорку билим берүүнүн Россия Федерациясынын Мамлекеттик комитети тарабынан өткөрүлгөн ачык конкурста жеңүүчүлөрдүн катарына кирген автордук эмгек 1-басылышы 1994-1995-жылы чыккан которгондор А.М.Тиленбаев, Ч.К.Сооронбаева

Гараджа В.И.

Г 20 Дин таанууга киришүү: 1 бөлүк. (Орто мектептин мугалимдери, окуучулары жана жогорку окуу жайынын студ. үчүн окуу китеби). /Которгон: А.М.Тиленбаев, Ч.К.Сооронбаева /К.Тыныстанов атын. Ысык-Көл мамл. ун-ти. –Толукт., 2-бас. –Каракол; 2009. -32 б.

ISBN 968-9967-441-02-6

Колдонмо динтаануу окуусунун негиздерин өз алдынча илимий сабак катары тааныштырат. Мында динди изилдөөнүн негизги ыкмалары, анын коомдо, адам жашоосундагы ээлеген орду, диндин калыптанышындагы негизги этаптарына обзор берилет. Ошондой эле дүйнөдөгү диндердин ролунун өзгөчөлүгүнө көңүл бурулат.

В.И.Гараджанын «Религиоведение» окуу китебинин 1-бөлүмүнүн орус тилинен кыргыз тилине которулушу учурда өтө зарыл. Бул предмет жалпы университеттин базасында окутулгандыктан, кыргыз тилинде атайын окуу курал жок.

Которулган текст мазмуну боюнча түп нускага өтө жакын. Автордун идеясы жана стили өзгөрүүсүз сакталган. Айрым жерлерде сөзмө-сөз которуунун ордуна мазмунга шайкеш которуу китептеги тексти туура түшүнүүгө, идеясын сактоого өбөлгө түзгөн. Китепте камтылган илимдин классиктеринин чыгармаларынан алынган үзүндүлөр өзүнүн татаалдыгына карабай стили, идеясы, логикасы менен которулган. Китептин 1-бөлүмүнүн бул котормосу айрыкча мектептин мугалимдерине, окуучуларына жана жогорку окуу жайларынын студенттерине колдонмо курал катары керек.

Г 0403000000-09
ISBN 968-9967-441-02-6

УДК 21
ББК 86.3
© Гараджа В.И., 1994, 1995.
© Тиленбаев А.М.,
Сооронбаева Ч.К., 2010.
© ЫГУ им. К.Тыныстановна, 2010.

КИРИШ СӨЗ

Дин жана дин илими жөнүндө

1. Динди түшүндүрүүнүн негизги – теологиялык, философиялык, илимий жоболору.

2. Дин эмне үчүн «дин» деп аталат?

3. Дин илимий изилдөөнүн предмети катары.

«Дин» - деген сөз күндөлүк турмушта илимий, көркөм адабияттарда, публистикаларда кеңири колдонулат. Бул сөздү колдонуу менен анын эмне экендиги, маңызы толук түшүнүктүүдөй көрүнүшү мүмкүн. Бирок, көпчүлүк убакта дин түшүнүгүнүн артында диндин маңызы эмес, анын сырткы көрүнүшү гана берилет.

Дин дүйнөнү, жана ошондой эле адам өзүн - өзү таануусунун бир формасы, динде бул таануу «ыйык китептер» аркылуу берилген, анын жоболору далилдерге эмес, ишенимге таянат. Диний ишеним диндин интеллектуалдык, дүйнө таанымдык компонентин түзөт. Диний адамды курмандык чалуусу, ибадат ж.б. аракеттери аркылуу Кудайга өзүнүн мамилесин туюнтуп, ал аракеттер аркылуу өзү менен кудайды байланыштырат. Мындай аракеттер сыйынуу (культ) деп аталып, диндин курамын түзөт. Дин адамдан адептин, аракеттердин эрежелерин аткарууга милдеттендирет. Андан сырткары дин адамдарды ар кандай уюмдарга мечит, чиркөө, секта, ордендерге бириктирет.

Адамдын акыл-эси диндин жогоруда айтылган көрүнүштөрүн гана сүрөттөбөстөн, анын маңызын, маанисин түшүндүрүүгө умтулат.

1. Дин таануунун илимий, теологиялык, философиялык жолдору.

Диндин өзүн-өзү түшүнүүгө болгон аракети теологияны (Тео – кудай, логия илим) пайда кылды. Теология динди «ичкериден» түшүндүргөндө динди тутунган адамдын динге болгон түшүнүгү. Ал аныктама боюнча: дин кудай менен адамдын ортосундагы «байланыш». Теология дүйнөгө, адамга гана түшүндүрмө бербестен, дин кантип жана эмне үчүн пайда болду деген суроолорго да жооп берет. Эгерде Эгенин сөзү болбосо, дин пайда болмок эмес б.а. диндин жашашы - Кудайдын жашашынын далили. Теологиялык дин окуусунун көз карашы боюнча динге ишенген адам гана теологияны түшүнүшү мүмкүн. Себеби, диний адам кудай менен байланыш тажрыйбасына ээ. Жыйынтыктап айтканда, динди, анын жоболорун шексиз акыйкат катары кабыл алуу аркылуу гана түшүнүүгө мүмкүн. Динди «сыртынан» таануу, анын жоболорун шексиз, акыйкат катары эмес, далилдөөнү талап кылган жоболор деп аныкташат да, анын башаты философия менен байланыштырышат.

Философия, «ыйык», «жаратуучу» деген аныктамалардан баш тартып, акыйкат, чындыкты таанып билүүдөгү диний ишенимдин ордуна рационалдык аныктоого умтулуусу менен теологиядан айырмаланат. Натыйжада динге сын пикир жаралат.

Сын бул динди толук танган, жокко чыгарган пикир эмес, анын көз караштарына далилдерине, талап кылган жоболоруна, моюн сунуудан баш тарткан пикир.

XIX-кылымда динге байланыштуу теологиялык, философиялык көз караштан башка дагы илимий көз караштар калыптанды. Илим динди өзүнө тиешелүү изилдөөнүн методу – тажрыйба, фактыларды топтоп, аларды рационалдык талдоо жолу менен өздөштүрүүгө умтулду. XIX-кылымдын аягында дин таануу илимдин өз алдынча тармагы катары калыптанып, маданияттын бир бөлүгүнө айланды. Динге байланыштуу илимдин предмети болуп диний ишеним, «ыйыктык», «кудай же кудайлар» болуп эсептелбейт. Илим динди маданияттын бир көрүнүшү катары карап, турмуштун башка алкактары аркылуу адамдын ишмердүүлүгү менен байланыштырат. Диндин реалдуу элеси, образы жана ал кандайча диний аң-сезимге берилет, дин дүйнөнү кайсы ыкмада түшүндүрөт, ишмердүүлүктүн кандай жолдорун, адептин кайсы жосундарын сунуштайт, адамга кандай милдет жүктөйт, кайсы сезимдерди ойготуп, эмоционалдык жашоого кандай таасир калтырат деген ой жорууларды изилдейт.

Ушул жана ушул сыяктуу суроолорго дин таануу илими тарабынан түшүндүрмө берилип, аныктоого жол ачат.

Илимий дин таануудагы тоскоолдуктардын бири: турмуштагы бир эле «дин» эмес, көптөгөн башка диндер да бар, алар өз ара айырмалуу жана окшош болушат. Динди кудайга болгон жөнөкөй ишеним деп аныктоого болбойт, бир динде бир кудай (монотеизм) болсо, башкасында көп Кудай (политеизм) өкүм сүрөт, б.а. диндин көп түрдүүлүгүн моюнга алуу керек.

Маселен: сизге омурткалуулардын сүрөтүн тарт десе, сиз киттин же мышыктын сүрөтүн тартасыз, бирок сиз жалпы омурткалуулардын сүрөтүн тарта албайсыз.

Ушул сыяктуу эле дин абстрактуу түшүнүк, анын курамында ар түрдүү жекече, конкреттүү диндер камтылган, жалпы абстрактуу «дин» - деген түшүнүккө ээ болуу үчүн, ар түрдүү жекече жашаган диндерди изилдөө талап кылынат. Алардын бардыгын өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү менен талдап чыгып, соңунан гана бардыгына жалпы «дин» деген түшүнүктү берүүгө мүмкүн.

Бирок, бул түшүнүккө тескери ыкма бар: ар түрдүү диндерди бир эле диндин түрдүү көрүнүштөрү, формалары, варианттары деп карап, жалпы

түшүнүк болсо башка бардык формаларды өзүнө камтыйт. Эгерде биринчи мисалда бардык диндер тең укуктуу, бир формадагы диндер катары каралып, бирине да артыкчылык берилбесе, бири башкалар үчүн үлгү боло албаса, экинчи ыкма боюнча бири башкалар үчүн өрнөк болуп, башкаларды өзүнө салыштырып, «чын», «жалган» касиеттерин аныктоого мүмкүндүк берет. Ушул мисалдагыдай дин таануу илиминде башка илимдегидей эле түрдүү көз караштар, багыттар, методологиялык ыкмалар жашай тургандыгын көрүүгө болот.

Дин таануу илими жогоруда айтылган маселелерден башка диндин келип чыгышы, аларды топтоштуруу жана коомдун, жеке адамдын турмушундагы диндин ролу тууралуу маселелерди чечмелейт.

Дин таануучулар тарабынан иликтөөгө алынган омоктуу суроолордун бири: Эмне үчүн дин «дин» деп аталат жана бул түшүнүктүн келип чыгышы эмнеге байланыштуу?

«Религия»- латынча, *religio* - деген сөздүн туундусу. Байыркы Римдиктер бул түшүнүк аркылуу кудайларга карата аткарылган түркүн ырым-жырымдарды туюнтушкан. Бул сөздү так ушул маанисинде б.з.ч. 1-кылымда Цицерон колдонгон. Кудайлар жөнүндө түшүнүктөр (мифология), андан келип чыккан римдиктердин ишмердүүлүгүн жөнгө салган жоболордун жыйындысы дагы ушул түшүнүккө камтылат. Римдиктер - «Религия» - деп атаган кубулушту арабдар - *din* – дин, индустар – дхарма (*dharma*) – деп аташкан.

Жаңыдан пайда болгон христианство римдиктердин ушул сөзүн өз боюна сиңирип, ага жаңы маани берип, колдонууга кийирди. Европалык тилдерге бул сөз христианчылык аркылуу келди. Алгачкы христиандар «религия» деген түшүнүк аркылуу христиан ишенимин гана аташкан, башка бардык ишенимдер «түркөйлүк» деп аталган. Христиан дининин көрүнүктүү өкүлү, теолог Августин кийин ал «чиркөөлөрдүн улугу» - деген жогорку даражалуу наамга ээ болгон. Христиан динин «религия» деп атап, маанисин «байланыш» адамдын Кудай менен болгон байланышы идеясына ыйгарган. Кудай жолунда болбогон Адам, күнөө жолунда деп аныктаган. Августин христианчылыкты антикалык динден кескин айырмалаган.

Христианчылыктын алгачкы доору башка диндерди тааныган эмес, христианчылык көп диндердин бири экендигин билишпеди. Христианчылык өзүн дин деп атап, христианчылыкка тиешеси болбогон маданиятка өзүн каршы койду. Христианчылык өзүн «чыныгы дин» деп, ал эми гректердин, римдиктердин динин «жалган дин» деп жарыялады. Ошентип христианчылык аларды табигый кыртышынан ажыратып, антикалык маданияттын үлгүлөрүн өз боюна сиңирүүгө, ассимиляцияга жол ачты. Улуу географиялык ачылыштар Америка менен таанышуу «дин»

түшүнүгүнүн кеңейишине өбөлгө болду. Америкалык индеецтердин жана башка «жапайылардын ишенимдери да «дин» түшүнүгүнө камтылды. XVIII -кылымда «табигый дин» деп аталган түшүнүк пайда болду, анда бардык диндердин негизи жана башаты диндердин түрдүүлүгү, ал башаттын тармактары ал бири - биринен формасы боюнча гана айырмаланат. Диндердин түрдүү формаларга ээ болушу, ошол дин калыптанган маданияттын, коомдун бөтөнчөлүгү менен шартталган. Коомдун динден өзгөчөлүгү ошол коомдун адеп (мораль), искусство өзгөчөлүгү сымал болот.

19 - кылымдын башында гана «дин» - түшүнүгү азыркы маанисине ээ болуп, колдонууга кирди. Дин коомдук турмуштун философия, илим, искусство сыяктуу бир формасы катары эсептелет. «Дин» деген түшүнүктүн тарыхы ушундай. Эми дин кубулушунун өнүгүү процессине жана ага байланыштуу көз караштарды, алардын жыйынтыктарын б.а. бул «дин» эмне деген суроого жооп болмок.

2. Дин илимий изилдөөнүн предмети.

XIX-кылымдан баштап дин илимдин изилдөө предметине айлангандыгы жогоруда айтылды. Бул мезгилде теологиялык концепцияга жана философиялык иликтөөлөргө негизделген тарыхый-эмпирикалык талдоого шарт түзүлдү. Буга чейин тигил же бул ойчул диндин «табияты», «сыры» тууралуу өзүнүн субъективдүү тажрыйбасына таянып иликтеп келсе, эми аны объективдүү көрүнүш катары адамдын ой чабытынын, ишмердүүлүгүн туюнтмасы катары изилдөө жолго коюлду. Бул кубаттуу тоскоолдук - динди «ыйык» деген ишенимдин туткунунан бошотту, б.а. ага акыл менен жетүүгө мүмкүн эмес, табигый, коомдук илимдердин изилдөө ыкмаларын, методдорун колдонууга мүмкүн эмес деген түшүнүктөн чегинүүгө мүмкүн болду. Көптөгөн илимпоздордун жигердүү демилгесинин натыйжасында дин акыл-эс аркылуу таанууга мүмкүн болгон дүйнөнүн акыйкатынын бир көрүнүшү катары илим ыкмасы менен изилдөө колго алынды.

Илимий дин таануунун натыйжалары ошол натыйжалардын мааниси, баалуулуктары анын жашоого укуктуу экендигин аныктады.

Өткөн кылымда башталган Европанын дин таануусу иликтөөгө алынып, алардын түрдүү маданияттын, жалпы эле адамзаттын тарыхы тууралуу билимин арттырган. Ошентип, динди адам болмушунун бир көрүнүшү катары аныктап, аны тажрыйбага жана аналитикалык талдоого өздөштүрүүгө мүмкүн деген ишеними динтаануу илиминин андан аркы өнүгүшүнө өбөлгө болду.

Дин адамдын рухунун ишмердүүлүгү

Илимий дин таануунун өнүгүшү - динди табият, мораль, искусство, тарых сыяктуу эле илимий изилдөөгө мүмкүн экендигин тастыктады. Илим диндин мазмуну эмне деген суроого жооп тапмак. Дин тууралуу илимий билим объективдүү ошону менен дин өзү позитивдүү же терс негативдүү деген баалуулуктан, идеологиялык мүнөздөн айырмаланат. «Динге сенин мамилең кандай?» жана «Дин жөнүндө эмне билесиң?» деген суроолор жалпылыкка ээ болсо да, илимий динтаанууда динди сындоочу же колдоочу катары илим милдет аткарбайт. Дин изилдөөчүлөрдүн катарында динге ишенгендер да, ишенбегендер да болгон. Илимий билимдер адамдардын тигил же бул динге таандык экендигине көз каранды эмес. Илимпоздун, мугалимдин милдети башка.

Дин таануу илиминин өнүгүшү жаңы табылган маалыматтарга гана эмес, динге болгон түшүнүккө дагы көз каранды. Дин таанууга умтулган илимпозго анын жеке акыл-эси, тажрыйбасы жалпы түшүнүктөрү гана таасир этпестен анын доору, жашаган коому да өз таасирин тийгизет. Дин таануунун өнүгүшү коомдун динге болгон түшүнүгүн өзгөртөт. Улам барган сайын дин «түбөлүк акыйкат», «сыр, табышмак» деген аныктамалардан ажырай баштады. Дин таануу өзүнүн өнүгүүсүнүн башталышында динди коргоочулардын катуу каршылыгына дуушар болду. Алар дин таанууга ээ болгон жыйынтыктарды өзүлөрүнүн кызыкчылыгына пайдаланууга аракеттенишет. Дин таануу илими башка коомдук илимдер сыяктуу эле карама-каршы көз караштардын: теология менен философия, дин менен атеизмдин таасирлерине дуушар болгон. Ошентсе да анын негизинде таанып-билүүнүн натыйжасы идеологиялык эмес илимий критерийлер аркылуу бааланат. Дин татаал, көп кырдуу кубулуш. Ошондуктан дин таануу методдорун, көз караштардын жана илимдин түркүн тармактары аркылуу изилдөөсү менен мүнөздөлөт. XIX-кылымда дин таануу түрдүү өңүттөн, түрдүү илимдер менен коштолгон.

1-БАП.

Дин жөнүндө илимдин жаралышы жана өнүгүшү.

- 1. Тарыхый-салыштырмалуу изилдөө.***
- 2. Этнология жана антропология илимдеринин салымдары.***
- 3. Социологиялык иликтөө.***
- 4. Психологиялык талдоо.***

1. Тарыхый-салыштырмалуу изилдөө.

Дин таануу илиминин бир багыты жаңы континенттердин жана мурун жашап өткөн, учурда жашап жаткан элдердин ачылышы менен байланыштуу болуп, аларда түрдүү диндердин типтери, формалары ачылды., алардын көпчүлүгү мурун белгисиз эле. Чыгышка тиешелүү ислам, буддизм, индуизм диндери тууралуу жаңы маалыматтар топтолду. Примитивдүү, жөнөкөй диндерге байланыштуу объективдүү жана маңыздуу маалыматтар чогултулду, аларды системалаштырууга, типтерин аныктоого аракеттер башталды. Алардын элементардык формасын таап, андан туундусун алууга умтулушту. Дин кубулушу анын жалпы тарыхын сүрөттөөгө да мүмкүнчүлүк ачылды. Байыркы египеттик, индиялык кол жазмалар табылды.

1830-жылдары Ж.Ф. Шампольон байыркы египеттиктердин динин жалпы багыттарын сүрөттөө үчүн байыркы кол жазмалардагы маалыматтарды колдонду. Санкрит боюнча диндер индиялыктардын мифтери менен гректердин, римдиктердин, Библиядагы мифтердин жалпылыгы менен окшоштуктарын аныкташты. Ошентип, салыштырмалуу динтаануу жаралды, дин тарыхый кубулуш, ал тарых менен бирдикте изилденет деген көз караш калыпталды.

Мифологиянын тарыхы.

Алгач мифология салыштыруу аркылуу изилденип башталган, ошондуктан диндин тарыхы, мифологиянын тарыхы менен бирдей болду. Мифологияда Адам өзүнүн тарыхынын башталышында сырткы чөйрөнү жана өзүнүн ички дүйнөсүнүн чагылдыруусунун бөтөнчө ыкмасы болуп, анда табияттын кубулуштары жана коомдогу окуялар Кудайдын кийлигишүүсү менен болот деп айтат. Өнүккөн мифологиядагы кудайлар алгачкы ишенимдерден келип чыккандыгы аныкталды. Фольклор изилдөөчүлөр бир тууган Яков жана Вильгельм Гриммдер санжыраларда, жомоктордо, уламыштарда байыркы мифтер, динге чейинки ишенимдеги Кудайлар бар экенин белгилешти. Ошентип жаңы динде байыркы ишенимдер сакталып калган. Мифологиянын жана салыштырмалуу лингвистиканы изилдөөнү улантып, Ф.М. Мюллер.

(1823 – 1900) дин таануунун өз алдынча илим катары бөлүнүп чыгышына чечүүчү ролду аткарды, илимий дин таануунун негиздөөчүсү болуп калды. Мюллер дин деген эмне, Адам рухунда анын кандай негизде жана тарыхый өнүгүшү кандай деген суроолорго жооп издеди. Бул маселени чечүү үчүн, ага салыштырмалуу методду сунуш кылып, бир динди билүү бул - динди билбөө деп баалады. Белгилүү бир диндин маанисин түшүнүп, аны баалаш үчүн, анын байыркы формасын аныктап, башка типтеги диндер менен салыштыруу зарыл. Бул ыкма христианство да тиешелүү, ал көп диндердин бири, эч кандай бөтөнчөлүгү жок, ошондуктан аны дагы башка диндер менен салыштыруу зарыл. Билим бардык диндерге бирдей, объективдүү мамиле кылуусу керек.

Диндин тарыхы.

Жеке диндер дүйнөлүк тарых менен байланышта каралып, анын маңызын иликтөө философиялык ыкма менен бардык диний формаларга мүнөздүү жалпы касиетти алып чыгуусу зарыл.

Ошентип динди изилдөөнүн объективдүү мүнөзү жаралды, динтаануу өз алдынча илимге айланды. XIX – XX к. башында диндин тарыхын изилдөө өнүктү.

Динди тарыхый кубулуш катары изилдөө бир нече багытта жүргүзүлдү. И.Я.Бахоферен адамзаттын өнүгүүсүнүн (промискуететтен матриархатка, матриархаттан патриархатка) тарых өзү диндин символдору аркылуу туюнтуусу керек деген түшүнүктүн негизинде аныктоого умтулду: байыркы маданият матриархатты ачып, аны диндин өңүтүнөн сүрөттөдү. И.Я.Бахоферен диндин көрүнүштөрүнүн бардык тарыхый формалары маанилүү деп эсептеген. Библия, Христостун өмүрү, чиркөө тарыхы, христиандыктын догматтары ж.б. камтылып, христианчылык да илимий изилдөөгө дуушар болду.

Бул жагдайда Германияда Ф.Х.Бур (1797 – 1860) Францияда – Э.Ренан (1823 – 1892) тарабынан көп иштер аткарылды. Евангелиедеги окуялардан сырдуу, табиятка жат окуяларды чыгарып салып, христиандыкка салттуу болуп калган диний талкууну сын пикирде изилдөө башталды. Ренан динди изилдөөдө окумуштуунун эркиндиги болуш керек, ал өзүнүн илиминдеги акыйкаттыкты аныктоого умтулат деген. Түрдүү цивилизациялардын диндеринин тарыхын изилдөө төмөнкүдөй жыйынтыкка алып келди: диний ишенимдердин жана салттардын тамыры ал жашаган коомдо, доордо, диний жөрөлгөлөрдүн, салттардын функциялары, милдеттери ошол коомдун социалдык структурасы менен шартталган. Тарыхый изилдөө дин социалдык чөйрөнүн элементи, бөлүгү деген жыйынтыкка такады жана аны социалдык өңүттөн изилдөө зарыл экендигин аныктады.

Бул изилдөөлөр төмөнкүдөй ишенимди жаратты: адамзаттын диний тарыхы, жердин геологиялык тарыхы сымал, жаңыдан түптөлгөн кыртыш, мурдагыны толук кыйратпастан анын үстүнө катмарланат, мурдагыны сактап турат. Ошондуктан динди тарыхый изилдөө түрдүү аймактарда жана доорлордо диндердин жалпылыгын аныктоо зор мааниге ээ экенин ал аркылуу мурдагыдан да жаңыга тийгизген таасири белгиленет. Өткөн кылымдагы Месопатиянын динин, маданиятын изилдөөдө Библиянын көптөгөн мифтери, ырым-жырымдары байыркы Вавилондо калыптанып, соңунан байыркы Израилге жана антика дүйнөсүнө тарагандыгы маалым болду. Ошондуктан Эски Осуят уникалдуу, кайталангыс адабий мурас эмес экендигине да ынанышты, себеби, андагы көптөгөн окуялар Вавилон текстеринен алынган экен. Мисалы: дүйнөнүн жаралуу тарыхы, топон суу мифтери, күнөө ж.б.

Израилде иудизимдин, диндин келип чыгышынын өзүнчө тарыхы бар. Бул ачылыш «Эски Осуят», «Кудайдын ыйык сөзү» калыптанган ишенимге шек туудурду. Сынчыл тарыхый мектептин ири өкүлдөрү католик Э.Ренон, протестант В.Робертсон чиркөө тарабынан куугунтукка алынды.

Христианчылыктын тарыхы.

Эски Осуят менен катар Жаңы Осуят дагы тарыхый, адабий иликтөөгө алынды. Христиандыктын башаты, алгачкы пайда болгон общиналар, эллинизмдин тарыхынын нугунда каралды, түптөлүп жаткан христиан адабияты «динсиз» жазуучулардын чыгармаларына таасирленип, ал чыгармадагы кээ бир ойлорду өзүнө сиңирди.

XIX-кылымдын аягында XX-кылымдын башындагы Эски жана Жаңы Осуяттын текстерин талдоого алынышы «Ыйык китепти» жараткан Кудайбы же Адамбы деген кескин суроону көтөрүп чыкты. Буга байланыштуу талаштар ошол мезгилдеги андан кийинки мезгилдеги диндин тарыхчыларынын эмгектеринде өтө кеңири кездешет. Ошондон соң диндин билимдүү өкүлдөрү пайда болгон. Каршылаштарын жоюу үчүн «Ыйык китеп Кудайдын сөзү» деген ишенимди сактап калуу үчүн, көптөгөн аракеттерди, анын арасында ийгиликтерди да аткарышты. Тарыхый изилдөөлөрдүн натыйжасында көптөгөн кызыктуу эмгектер жаралды (бөтөнчө Д.Штраус, Э.Ренан, А.Швейцердин чыгармалары). Маселен: Христостун тарыхый инсандыгы, анын өмүрү тууралуу ж.б.

XIX- кылымдын XX-жарымынан баштап диндин тарыхы өзүнчө илимдин тармагы болуп калыптанып, аны изилдөө маселеси, методдору аныкталды, натыйжалар алынып, ийгиликтер жаралды, алар илимдин андан аркы өнүгүшүнө өбөлгө болду. Алар дин деген эмне суроосуна олуттуу салым кошту.

2. Антропология жана этнология илимдеринин салымы.

Динди тарыхый өңүттөн изилдөө процессии антропология жана этнология илимдерине өтө жакындаткан XIX-кылымдагы изилдөөчүлөрдүн көңүлүнүн борборунда диндин келип чыгышы маселеси болгон. Бул маселенин чечилиши диндин маңызын түшүнүүгө жол ачат деп эсептешкен. Алгачкы обшиналык коомду изилдөө диндин, үй-бүлөнүн, улуттун, мамлекеттин, менчиктин келип чыгышына көңүл бурган. Бул маселенин өнүгүшүнө Ч.Дарвиндин эволюциялык теориясы (түрлөрдүн келип чыгышы, 1959), О. Конттун (1798 -1857) дин адамзаттын руханий өнүгүүсүнүн алгачкы тепкичи, соңунан метафизика, кийинчерээк илим алмаштырат деген пикири коомдун түрдүү алкактары, дин менен бирге эволюциялык маанайда изилдөөгө зор түрткү берди.

Анималисттик теория.

Бул теориянын жаралышына Э.Б. Тейлордун (1832 – 1917) эмгеги себепчи болгон. Ал цивилизациянын эволюциясын алгачкы коомдун адамынан баштап ошол мезгилдеги Европалык коомдо жашаган адамга чейинки мезгилди сүрөттөгөн. Динтаануучулар үчүн Тейлордун анимизм (anima – жан) теориясы бөтөнчө маанилүү. Жан бар деген ишеним, диндин алгачкы формасы «макулуктар жандуу - деген ишеним бардык диндердин негизи, фундаменти. Байыркы адамдардын ишениминен баштап учурдагы коомдун адамдарынын динине чейин камтыйт». Анимизм макулуктар түгөлү менен жандуу, ал жан өлүмдөн кийин да, дене чирип жок болгондон кийин да жашап кала берет. Жан макулуктарга гана эмес, нерселерге да тиешелүү. Арбактарга сый, урмат көрсөтүлүп, курмандыктар чалынат. Ушул арбактар магиялык салттарды жана мифологиялык түшүнүктөрдү жаратты, өткөндөрдүн арбактары башка жаныбарларда, нерселерде жашашы мүмкүн. Асман телолору, табияттын кубулуштары, өсүмдүктөр, жаныбарлар бардыгы Адам сымал жандуу. Алардын жандуу касиеттери табияттагы кубулуштардын туюнтмасы, алар адамдын сыйына арзыйт. Анимизмдин бир формасы, көрүнүшү анимализм – жаныбарлар жандуу деген ишеним.

Тейлор жогорку күчтөрдүн акыйкаттыгына жана алардын болумуш, реалдуу чындык менен шайкештигине ишенбейт. Ишеним адам рухунун туундусу, «жогорку күчтөр» жалган түшүнүк, закым. Диний кубулуштар – жогорудан түшүрүлгөн касиеттер эмес ал адамдын табигый өнүгүш жолунда жаралуучу көрүнүш. Тейлордун дин феноменине эволюциялык көз карашты колдонуусу жогорку күчтөргө болгон ишенимди четке кагууга жана динди илимий метод менен изилдөөгө жол ачалат. Байыркы адамдын нерселер менен кубулуштарды кабыл алуу формасы Тейлор акылдын «балалыгы» деп атап, ал кийинки өнүгүүнүн башаты, эч кандай адамдын бүлүнүүсүнө, күнөөгө батуусуна себепчи эмес деп баалады.

Тейлор дин адамдын адашуусу, жаңылыштыгы деп, өз заманындагы айрым окумуштуулары менен пикирлеш болгон. Адамдарда «жан» деген ишенимдин пайда болушунун негизи, себеби – галлюцинация деп ырастайт Тейлор.

Магия жана дин.

Диний аң-сезимдин өнүгүшүнүн эволюциясынын тарыхын Дж. Фрезер (1854 -19410) сүрөттөөгө аракеттенип, бардык тарыхый доорлорго тиешелүү материалдарды топтоп, аларды өз ара салыштыруу жолдору менен түшүндүрүүгө умтулган, эволюция идеясы – изилдөөнүн негизги ыкмасы болгон. Ал, адамзаттын руху тектеш, акылдын адаты, эркин ой – жүгүртүүгө, интеллектиге тескери деп эсептейт. Дж. Фрезер «Алтын бутак» деген негизги эмгегинде алгачкы коомдогу алгачкы диндин эволюциясын сүрөттөп, магия менен дин карама-каршы кубулуштар, магия тарыхый орду боюнча динден мурда жаралган деп жыйынтыктайт. Фрезердин айтуусу боюнча, магия, карапайым акылдын «карапайым илими», магия анимизм сыяктуу эле адамды акыл аркылуу дүйнөнү түшүндүрүүгө болгон аракетинин натыйжасы. Магия дин эмес, ал ой – жүгүртүүнүн жөнөкөй формасы. Магиянын күнүнүн батышы- диндин таңынын атышы. Дин адам өзүн таанып билүүгө болгон аракетинин үзүрү, ибадат кылган кудайга моюн сунуусу, жаратуучу Эгеге таазим.

Преанизм теориясы.

Изилдөөлөрдүн улантылышы диндин жаңы түрүнүн ачылышына, XIX-кылымдагы Меланезиялыктардын ишениминдеги негизги түшүнүк «манна» - «аалам» ал адам «белгисиз күчкө ээ» - деген ишеним алып келди. «Мана» бардыгына бирдей таасир бере турган, «бөтөнчө сырдуу күч», ал акылга сыйбаган, руханий жогорку күчтөрдөн агылып келип, белгилүү бир табигаттын кубулуштарына, нерселерге, адамдарга жуурулушуп кетет. Ал бир нерседен экинчисине өтө алат. Ааламдагы, табигаттагы бардык табышмактуу, акылга бойлогбогон касиеттердин бардыгы – «мана» болуп эсептелет. Меланезиялыктардын дини – ушул күчкө ээ болуу, ал күчтү ооздуктап, өз керектөөсүнө жаратуу. Ушуга тектеш түшүнүктөр башка диндерге да тиешелүү. «жан», «жогорку рух» түшүнүктөрүнөн айырмаланып Р. Мареттин (1866 -1943) пикири боюнча «мана» - бул кайып күч аны адамдар туят, бирок акыл менен туюнтууга мүмкүн эмес. Марет өзүнүн преанизм же «динамизм» деген теориясын сунуш кылып, бул теория боюнча жандын бардыгына, арбактарга ишенүү диндин эң байыркы түрү, алар жан, арбактар кайып күчтөрдүн формасы эмоция, сезим деп белгилеген. Кайыштар түшүнүгү бул теориянын өзөгү, уңгусу. Диндин келип чыгышы маселени изилдөөнүн багытын диндин тарыхынан диндин психологиясына чейин көтөрөт, соңунда диний сезимдерди, эмоцияны сүрөттөөгө өтөт, анын пикиринде «коркунуч

сезими» дин сезиминин көрөңгөсү. Алгач адам кайып күчтөрдү сезими аркылуу кабыл алып, соңунан акыл аркылуу туюнтат. «Мана» ишениминде магия менен диндин негизи бир. Психологиялык жагдайдан алганда, «мана» кайып, коркунуч сезимин туюнткан күч. Дин таануунун илиминин өнүгүшүнүн багыттары – антропология жана этнология. Ал түрдүү диндердин адептик, моралдык түшүнүктөргө, нормаларга таянат. Диндин жөнөкөй формалары анимизм, динамизм, тотемизмден тартып, эң жогорку рух, жаратуучу Кудайга багытталган. Диндин этикалык багытында Эге, Жаратуучу коркунучтун булагы эмес, боорукерликтин уюткусу, тарбиячы, дилди агартуучу, адамзаттын куткаруучусу. Дин өзүнүн өнүккөн жогорку формасында сүйүүгө, Кудайга болгон сүйүүгө айланат.

3. Социологиялык өңүт.

XIX-кылымдын экинчи жарымында дин таануу илиминин жаңы тармагы - диндин социологиясы пайда болуп, калыптанган. XVII-XVIII-кылымда Европадагы Агартуучулук жана антифеодалдык, буржуазиялык революциялар зор өбөлгө болду. Изилдөө диндин коом менен шартталышына, анын коомго карата болгон ролуна көңүлүн буруу болот.

Тарыхты динин өнүгүү катары кароо.

«Социология» деген илимий түшүнүктүн негиздөөчүсү О.Конт бул маселенин чечилишине олуттуу көңүл бургандардын бири. Табигый илимдерде колдонулган таанып-билүүнүн индукция ыкмасын коомдун турмушун изилдөөгө сунуш кылды. Социологиянын жардамы менен фронтсуз революциянын натыйжасында келип чыккан Европанын коомдук турмушундагы кризисти жоюуга жана андагы туруктуу, ырааттуу өнүгүүнү камсыз кылууга ниеттенген О.Конт, коомдун негизи эмне, анда диндин ролу кандай деген суроону коюп, ага коомдун өнүгүшүнүн 3 тепкичи, стадиясы деген жыйынтыкты сунуш кылган.

1-тепкич – диний, «теологиялык ахвал», бул мезгилде адамдын акылында далилсиз ишенимдер субъективдүү ой-жоруулар үстөмдүк кылат. 2-тепкич – философиялык «метафизикалык ахвал», бул мезгилде акыл өзүнөн жаралган абстракттуу түшүнүктөрдү акыйкат, чындык катары кабыл алат. 3-тепкич – позитивдик, илимдин жардамы менен түзүлгөн кырдаалды так аныктоо жана баалоо мүмкүнчүлүгү. Жогоруда айтылган акыл-эстин үч акыбалынын ар бири коомдук түзүлүштүн негизи болот. «Теологиялык ахвал» б.а. Кудайга ишенүү согуштук-авторитардык коомдук түзүлүштү шарттайт. Күчтүн аркасында каршылаш кызыкчылыктардын шайкештигинин жана коомдук тартипти камсыз кылат. Социалдык түзүлүштү бүлүнүүдөн сактайт. О.Конттун пикири боюнча, теологиялык түзүлүштүн акыркы формасы болуп орто кылымдагы феодалдык католиктик түзүлүш эсептелет. Дин менен позитивдик аң-

сезим б.а. илимдин ортосунда келишпестик айныксыз, келечекте илиимдин үстөмдүгү болот, адамдын эркин жана билимдүү болушу менен дин чегинүүгө аргасыз болот. Ошону менен бирге коомдук байланыштардын кыйроо коркунучу жаралат. Буга чейин дин ишенимдин күчү катары коомдук тартипти сактап анын биримдигин камсыз кылган. Диндин таасиринин төмөндөсү менен анын коомдук функциясы позитивдик илимге өтөт, позитивдик илимдин өзөгү – социология, ага тартиптин жана прогресстин идеясы камтылат. О.Конттун билимдүү адамдардын жардамы менен коомду өзгөртүп түзүү үмүтү акталган жок.

Дин коомдук кубулуш.

К.Маркс (1818-1883) дин менен коомдун байланышын ырастайт, бирок алар өз алдынча турган чоңдуктар эмес. К.Маркс боюнча дин нукура коомдук кубулуш, коомдук мамилелердин формасы. Диндин тамыры коомдук түзүлүштө, анын түшүндүрмөсүн да коомдон издөө керек. Диндин ыйыктыгынын себеби, булагы асманда эмес, жерде. Ал эми коомдо динди коомдук кубулуш деп аныктоонун себеби, коомдун турмушунда белгилүү бир милдет аткарып, белгилүү керектөөсү канааттандырат. Дин коомдук кубулуш катары объективдүү мүнөзгө ээ, башка коомдук аң-сезимдин формалары сыяктуу эле адамга сырттан, эркине баш ийбестен таасир этет. Маркстын бул идеясы кийин өнүккөн динди изидөөнүн функционалдык методуна негиз болду. Маркстын концепсиясынын бөтөнчөлүгү дин тарыхый мүнөзгө ээ, дин түбөлүктүү эмес, тескерисинче убактылуу, өтмө тарыхый шарттын туундусу. Бул шарттын негизи – адамды адам эксплуатациялоо, коомдук теңсиздик, бул теңсиздик - биринен көз карандылыгы, экинчисинин эркиндигинин шарты, социалдык антогенизм жана таптык күрөш. Дин, Маркс боюнча коомдук мамилелердин натыйжасы, коомдун экономикалык базисинен жаралган надстройка, базистин туундусу. Дин эң алгачкы идеология, анын биринчи тарыхый формасы. Анын коомдук функциясы - идеологиялык функция. Идеология катары жашап жаткан коомдук тартипти коргойт, даңазалайт же тескерисинче айыптайт, күнөөлөйт, аны сүрүп чыгарууга чакырат. Коомдо түзүлгөн тартипти сактап, бейпилчилигин шарттап, коомдун өнүгүшүндөгү тоскоол күчкө айланат, же тескерисинче, коомдогу жаатташтыкты колдоп революциялык мүнөзгө ээ болот. Эки миң жылга созулган христианчылыктын тарыхында «Так менен алтардын (бийлик менен диндин) никесинен кийин христианчылык Рим империясынын официалдуу дини катары жергиликтен бери (к. з. 4-к.) адамды адам эзген коомдук тартипти тагдырдын жазмышы, кудайдын буйругу катары баалап, «жалган» дүйнөнүн жакырчылыгын, бейиштин бейпилчилиги менен толоорун убада кылды. Дин ушул маанисинде «элге апийим».

Дин коомдо бириктирүүчү да, бөлүп жаруучу да күч боло алат. Дин, адамдын өмүрүн жана ишмердүүлүгүн чектеген коомдук түзүлүштүн туундусу. Бул коомдук түзүлүш бир жагынан эзүүгө, жиктөөгө дуушар болгон, коомдун басымдуу көпчүлүгүн түзгөн адамдардын тобу өмүр бою башкалар үчүн белин бүгүп эмгек кылган, алардын үмүт-тилегине, тагдырына «үстөмдүк кылгандар» өзүлөрүнүн кызыкчылыгын тартибин таңуулашат. Бул ажырымы өтө терең кеткен коомдо адамдардын бир бөлүгү башкалардын эсебинен жашайт. Ушундай жагдайда аныктоого мүмкүн болбогон жана болбой да турган иррационалдык, акылга сыйбаган түшүнүктөр, куру кыялдар, баалуулуктар жашоодо маанилүү орун ээлейт. Коомдук тартипти коргоочу, бириктирүүчү күчкө айланат. Ушундай коомдук түзүлүштө андагы тартип, биримдиктин башка таянычы жок. Ушул коомдо адамдардын баш ийүүсүн, көз карандылыгын башка жол менен камсыз кылууга мүмкүн эмес. Кыскасы, дин идеологиянын бир түрү б.а. «өз маңызынан ажыраган аң-сезим» коомдук тартиптин туундусу.

Коомдогу ушул шартты жоюу – диндин шартын жоюу дегендик. Адамдын эркиндигинин жана өз алдынчалыгынын өнүгүшү диндин жоюлушун шарттайт. Ошентип, марксизм динди сыңдоо үчүн атеизмге эмес, «адамдын эманациясына» таянат. Дин адамды эмес, адам динди жаратат деген динди сыноонун тезисин марксизм социологиялык алкакка оодарат. Өзүн ишмердүүлүк аркылуу туюнтууга болгон адамдын умтулуусуна тоскоол болгон – дин. Динди сыңдоо адамдын эркин ишмердүүлүгүнө каршы турган шартты жоюу талабы менен аяктайт. Маркстын өнүгүүсүнүн негизги идеясы – диндин толуктоочу, орун толтуруучу функциясы бул идеяга мурдагы Л.Фейербахтын, кийинки З.Фрейддин көз караштары дагы туура келет. Дин – «ырайымсыз дүйнөнүн жаны, мазмуну», бул жашоодогну жакырчылыгы менен азап-тозогу, анын бул дүйнөдөгү кемтиги, бөксөсү, аркы дүйнөдө толот, кайтат, андыктан бул тозокту чыдамкайлык менен көтөрсүн. Динге болгон мындай сын көз карашты Агартуучулук доорунда улантылып, ал өткөн XVII-XVIII-кылымдын тажрыйбаларына таянды. Бул мезгилде диний карама-каршылыктар курчуп, диний согуштарга айланып, Европаны бүлгүнгө учуратты. Коомдо салыштырмалуу тынчтыкты, бейпилчиликти камсыз кылуу үчүн мамлекет бийлигинен дин бийлигин бөлүү зарыл эле. Мындай шартта диндин оң, бириктирүүчү милдети жөнүндө сөз кылуу өтө кыйын эле.

XIX-кылымда жагдай өзгөрдү. Өндүрүштөгү революция жаңыдан калыптанган өндүрүштүк мамилелер коомдук турмуштун формалары – экономика, дин, саясат ж.б. салыштырмалуу болсо да, өз алдынча обочо жашоосуна жол ачты. Коомдун уюмдашуусу, өз ара байланыштар маселеси курч, актуалдуу болуп чыга келди. Ушундай жагдайда, динден

алыс турган окумуштуулар дагы диндин оң мааниси жөнүндө сөз кыла баштады. Ушундай жагдайда дин социологиясынын жаңы багыты – интерациялык багыты пайда болду. Дин социологиясын өз алдынча илимдин тармагына айландырган Э.Дюркгейм (1858-1977) окуусу пайда болду. Дин, бул окуу боюнча коомдун бириктирүүчү, интеграциялык негизи.

Дин коомдун бириктирүүчү күчү катары.

Дюркгейм өзүнүн дин теориясы үчүн Австралиядагы изилденген тотемизм дин («Диний жашоонун элементардык формалары», 1920) жыйынтыгын негиз кылып алды. Ал динди коомдук теңсиздик же бийлик менен эмес жалпы коом менен байланыштырды: дин коомдун бир керектөөсүнүн канагаттандыруу үчүн пайда болот. Диндин булагы коом, андыктан Кудайдын, аркы дүйнөнүн бар же жок деген түшүнүктүн динге тиешеси жок. Дюркгейм диндердин алгачкы түрлөрүнөн алардын жалпы формасын таап, анын коомдогу функциясын аныктоого аракеттенген. Анимизм эмес, тотемизм диндин «жалпы формасы» деп эсептейт Дюркгейм. Тотем бул жаныбардын же өсүмдүктүн бир түрү, ал коомдогу топтун, уруунун, кландын коргоочусу, теги болуп эсептелет. Башка адамдардын тобунан айырмаланып, өзүнүн тобунун белгиси, ыйыгы болуп эсептелет. Ыйык тотемдер башкалардан айырмалуу. Тотем эмес жаныбарларга аңчылык кылып, этин жесе болот. Ал эми тотем ыйык. Ыйык тотем жаныбарларга сый-урмат көрсөтүшөт. Тотем- жаныбар уруктун ыйык белгиси, анын негизги баасы. Тотемдин өмүрү бүткүл уруунун өмүрү. Коомдук турмуш табиятында жамааттык болот деп эсептей Дюркгейм. Бир тотемге бириккен уруунун мүчөлөрүнүн жалпы сыйынуу салттары, башка турмуштук окуялар: төрөлүү, үйлөнүү, өлүм ж.б.жамааттык тилектештикти курчутат. Дин коомдук ишмердүүлүктүн формасы катары анын өзгөчөлүгү бөтөнчө көрүнүшү. Ыйыктыкты кабылдоо мифологиялык түргө ээ болуп, ырымдарга айланган (курмандык чалуу, тазалануу ырымдары ж.б.). Бул ырымдар ыйык касиеттерге жол ачат: соңунан кадыресе турмушка кайтып келүүгө шарт түзөт. Диний аң-сезим эки дүйнөнү, жалган дүйнө жана чын дүйнөнү айырмалаган аң-сезим. Тотемдик ишеним жана ырымдар уруунун мүчөлөрүн бириктирип турат. Дюркгейм, дин кандайча пайда болот, эмне үчүн адамдар жөнөкөй, кадыресе нерселерди ыйык нерселерге айландырып жиберешет деген суроого ушундай жооп берет. Тотемге болгон сыйнат, урууга болгон сыйнат, анын биримдиги - өмүрдүн өбөлгөсү, улануусу, үстөмдүгүн моюнга алуу. Тотем адамдын урууга тиешелүү экендигинин белгиси. Ошентип, диний турмуштун булагы коомдук турмуш. Тарых жолунда диний ишенимдер, ырымдар жана диний турмуштун башка көрүнүштөрү

түркүн өзгөрүүлөргө дуушар болсо дагы, диндин коомду бириктирүүчү күчү катары сакталып келе жатат. Дюркгейм, дин «ыйык касиеттерге тиешелүү ишеним менен ырымдардын системасы, адамдардын руханий жамааттын чиркөөнү түзгөн ишеним менен ырымдардын курамы» - дейт. Берилген аныктамада жогорку күчтөргө орун берилген эмес. Динде коом өзүнө – өзү ыйыктыкты ыйгарат, коомдук сезимдерди бекемдейт, жамааттын жеке адамга болгон таасирин арттырат. Дюркгейм боюнча, диний ишенимдерди «жалган» же «акыйкат» деген аныктоонун зарылдыгы жок, негизгиси коомдун милдетин аткаруусу жетиштүү. Бул пикирге коомдун тарыхында бир диндин ордуна башкасынын келиши, мурдагы кудайлардын ордуна жаңыларынын келишине күбө болгон окуялар белгилүү. Учурдагы коомдо диндин таасири кескин төмөндөдү, себеби, мурда коом диний сыйнаттын объектиси болсо, эми илимий изилдөөнүн объектисине айланды. Мурда коом үчүн маанилүү болгон мифология, символдор аркылуу туюнтулган диндин сапаты эми илимге өттү. Дүйнөнү түшүндүрүү түйшүгү эми динде, мифте эмес илимде. Диний сезимдер илимий түшүндүрмөгө ээ болду. Диндин таасир тийгизген чөйрөсү тарыды, коомдук турмуш динден бөлүндү. Социология өзү жаңы диндин түрүн кийгендей, гуманизм менен коомдук тилектештиктин туусуна айланды, динге илимди каршы коюп, диндин таасиринен коомду ажыратты. Динге байланыштуу ой-толгоолор, учурдагы эски диндин ордуна жаңы «адамгерчиликтин дини» келет, анда Адам ыйык болот деген үмүт, Дюркгейм социологиясынын негизги идеясы болуп калды. Дин аркылуу адамдардын табигый сапаты турмушка ашат: алар жөнөкөй эле нерсени ыйык касиетке айландырышат, эми ал нерсе коомду бир бүтүнгө бириктирген күчкө ээ болот. Дин өзүнүн негизги милдети – коомду бириктирүү менен катар «мотордук функцияны» аткарат б.а. ошол коомдун мүчөлөрү умтулган идеалдарды жаратат, адамдардын ошол умтулуусу аркылуу коом алдыга жылат, ал идеалдар коомду алдыга үндөйт. Дюркгейм боюнча, дин жалпысына, абстрактуу эмес, ошол үчүн дин коом менен бирдикте байланышта өсүү зарыл. Тарыхтын түрдүү мезгилдеринде, түрдүү коомдордо диндин аткарган милдети түрдүү. Алгачкы коомго тилектештиктин «механикалык» формасы мүнөздүү, мында коомдук аң-сезим жекелик аң-сезимди толугу менен өзүнө сиңирип алат. Коомдун өнүгүшүндө эмгекти бөлүштүрүү келип чыгып, натыйжада «коомдук аң-сезимдин» таасири төмөндөйт, чөйрөсү тарыйт, «механикалык» тилектештикти «органикалык» алмаштырат, мында ар адамдын өзгөчөлүгү эске алынат. Диндин коомдогу негизги милдети «механикалык тилектештик менен байланышкан, жамааттык аң-сезим диний аң-сезимге тете. Ошондуктан, коомдун өнүгүшү менен анын таасир этүүчү чөйрөсү тарып, мааниси төмөндөйт, мурдагы адамдардын

сезимине, рухуна болгон үстөмдүгү алсырайт. Коомдун белгилүү тепкичинде адамдар «кудайсыз» жашай тургандыгы айдан ачык. Дюркгейм өзүнүн окуусунда динди коргобостон тек гана диндин коомдогу маанисин, керектигин мүнөздөп, түзүлгөн кырдаалды акыйкат сүрөттөйт. Дюркгеймдин теориясы - динди ыйыктыктан ажыратып, анны коомдук кубулушка айландырган теория. Ушуну менен бирге коом сыйынуунун объектисине айланып, «жогорку күчтөрдүн механикалык мүнөзүнө ээ боло баштайт» б.а. ыйыктыкка ээ. Дюркгеймдин динге берген аныктамасы өтө кеңири болуп, аны коомго карата пайдаланууда төмөндөгүдөй тоскоолдуктар пайда болду. Анын аныктамасында дин идеология гана болуп, өзгөчөлүгү көрсөтүлбөйт, «дин» деген түшүнүк метафизикалык мааниде алынган. Мына ушул жагдайда түшүнүктү тек гана функционалдык өңүттөн караганда, анда «коммунизм» деген түшүнүк дагы динге айланып калат. Дюркгеймдин негизги тезиси дин тилектештиктин булагы, дагы бир кыйынчылыкты пайда кылат: бир динге бириккен адамдардын уюму башка диний уюмга каршылаштыкты жарататда, ал коомду бөлүп-жаруучу, бүлүндүрүүчү күчкө айланат.

Дин коомдук өзгөрүүлөрдүн фактору катары.

Э.Дюркгейм менен катар социология илиминин негиздөөчүлөрүнүн бири окумуштуу Макс Вебер (1864 – 1920). Ал өзгөрүлмөлүү коомго анын экономикасына, саясатына, үй-бүлөсүнүн системасына диндин тийгизген таасирин иликтеген. Вебердин изилдөөсүндөгү негизги жагдайлардын бири – диндин коомдук институтка өтүү формаларынын жолдору. Эгерде Э.Дюркгеймди диндин жөнөкөй формалары, коомдун төмөнкү тепкичиндеги дин кызыктырса, М.Веберге дүйнөлүк диндердин тарыхтын жүрүшүнө тийгизген таасири кызыктырат. М.Вебер зор даңк алып келген «Протестантык этика жана капитализмдин руху» (1904-1905) деген белгилүү эмгегинде Батышка анын экономикасына, коомдук турмушуна тийгизген таасирин изилдейт. Учурдагы Батыш цивилизациясына, өнүгүүсүнө протестантизм зор түрткү болду. Ал эми Чыгышта мисалы Кытай, Индияда дин коомдун өнүгүшүнө тоскоол болгон. «Капитализмдин угут, көрөңгөсүнүн» пайда болушуна христианчылыктын реформаторлору Ж.Кальвиндин «Тагдырга байланыштуу окуусу» чечүүчү мааниге ээ болду – деп далилдейт Вебер. Бул көз караш окуу боюнча ар бир адамдын келечек тагдыры алдына аныкталган тозок же бейиш адамдын тагдыры. Адамдын бардык аракеттери да, чиркөө да тагдырдан куткара албайт. Бардыгынын тагдыры алдын – ала Кудай тарабынан аныкталган. Кимге кандай тагдыр, милдет жүктөлгөндүгү эч кимге белгисиз. Вебер көрсөткөндөй, бул окууга социологиялык анализ өңүтүнөн караганда эки нерсе маанилүү: биринчи- бул дүйнөнүн кызыкчылыгынан баш тарткан

аскеттер, дербиштер сымал өмүр кечирүү, экинчиси-жан кыйнаган азаптуу күмөн саноодон белгисиздиктен кутулуу, Адам өзүн Кудай сүйгөн пендеси экендигин көрсөткөн белгилерди табуу. Кальвиндин тагдыр тууралуу окуусу «Жакшылык иштердин» же монастрдын жардамы менен бейишке баруучу жолго бөгөт коюлду. Адамдын Кудай сүйгөн пенде экендигинин жалгыз белгиси – кесиптик ишмердүүлүгү, калганы бардыгы бутпарастык, жасалмалуулук. Иштеги ийгиликке, байлыкты арттырууга жолтоо болгон бардык тоскоолдуктарды шыпырып таштоо керек. Так ушул нукта капитал илимди жараткан, өнүктүргөн, ой-жүгүртүүнүн ыкмасы калыптанган. Капитализм бул өзүн-өзү чектөө, ысырапкерчиликке жол бербөө, жашоо үчүн эмгектенүү. Капитализм рухтун кубаттуу түрткүсүнө муктаж болгон, бул муктаждыкты динден алды. Батыштын экономикалык өнүгүүсүн протестандык жагдайдан иликтөөдө, ал кубулушту жөнөкөйлөтүүгө жол бербөө керек деп эскертет Вебер. Мындай пикир Вебер эмес, анын окуусун бурмалагандар тарабынан айтылган. Капитализмдин өнүгүүсү үчүн протезтантизм зарыл деген ойду Веберге жабыштыруу чектен чыккан акылсыздык. Рыноктун өнүгүүсүнүн калыптанышында башка мүмкүнчүлүктөр да бар эле деп эскертет Вебер. Кытай, Индия өлкөлөрү модернизация процессин Батышка салыштырмалуу такыр башка жол менен өткөрдү. Учурдагы социологдор Вебер сунуш кылган жолго салып, XX-кылымда кескин өнүккөн Япониянын өндүрүштүк өнүгүсүндө диндин маанисин түшүндүрүштү. Вебердин теориясынын чабал жагы аныкталып, ал олуттуу сынга алынды. Акыркы мезгилдеги изилдөөлөр дин менен экономиканын ортосундагы ажырагыс байланыш бар экендигин тастыкташты, бирок ага өтө аяр мамиле жасап, жөнөкөй схемага салууга болбой тургандыгын эскертти.

Капитализм өндүрүштүк мамилелерди жөнгө салуунун өзгөчө ыкмасы катары «өндүрүштүк этика» - деген кубулушту жаратып, аны өстүрдү. Капиталисттик кубулуштун иштешин колдой турган жолго ээ болду. Улам барган сайын диндин колдоосундагы муктаждык дагы төмөндөдү. Натыйжада капиталисттик коом пайда болду. Ал ыйыктан ажыраган коом, анын экономикалык өнүгүшү динге көз каранды эмес.

Капитализмдин пайда болушун жана азыркы диний коомдун тамырларын изилдеген соң Вебер «касиеттин качышы» деген жаңы темага өттү. «Касиет качты» белгилүү бир максатка жетиш үчүн багытталган адамдын ишмердүүлүк процессии, бул процесстен акырындык менен магиялык каражаттар жана ыкмалар четтетилет, алардын ордун жөнөкөй кадыресе каражаттар жана ыкмалар ээлейт. Мындай ишмердүүлүктүн негизинде, дүйнө – «материя» аны өздөштүрүүгө жана иштетүүгө адамдын жөндөмү жетиштүү деген ишеним жатат. Дүйнөгө карата мындай көз караштын калыптанышына иудаизмдеги, христианчылыктагы дин аң-сезиминин өнүгүшүнө өзү себептүү. Бул аң-сезим, бөтөнчө Реформацияда

жана Кальвинизмде өзүнүн кульминациясына жеткен: дүйнө менен Кудайдын ортосундагы айырмачылык канчалык баса айтылган сайын, кудай дүйнөдөн ошончолук алыстайт, акыры жүрүп «кудайсыз» дүйнөгө такалат, анда жалгыз материядан башка эч нерсе жок. Протестантизм дыйканчылыктын түшүмүнө сыйынуудан баш тартты. Мындай сыйынуулар бутпарас болуп калды, ал эми Кудайдын орду болсо тарыхта калды.

Дин маданияттын институту катары.

Дин социологиясынын изилдөөчүлөрүнүн катарына Б.Малиновскийди (1884-1942-ж.ж.) кошууга болот. Өткөн кылымдын ХХХ-жылдарында Меланезия аралдарында өнүгүүнүн төмөнкү тепкичинде жашаган элдердин ой чабытына А.Малиновский жаңыча түшүндүрмө берди. Адамдын өнүгүүсүнүн төмөнкү тепкичинде анын ой-жүгүртүүсү логикалык деңгээлге көтөрүлө албайт деп эсептеген Дж. Фрезер. Магия менен динди айырмалап, Дж. Фрезер магиянын түбү түркөйлүк, ага таянган аракет ийгиликке жете албайт, ал эми диндин түбү адамды коомдук табиятында илимдин өнүгүшү магиянын жоюлушуна алып келет. Натыйжада дегеле болжолдоого мүмкүн болбогон өтө тобокелдүү иштерде магия күчкө ээ болот. Малиновский дин изилдөөлөрүнүн жыйынтыктарын 1926-жылы жарык көргөн «Магия, илим жана дин» - деген эмгегинде чагылдырылган. Магия менен дин эволюциялык процесстин эки фазасы эмес, бирок, эки антропологиялык константа. Адамдын жашоосунда магиянын бекем, туруктуу орду бар. Себеби, өмүр адамдын эркине баш ийбейт. Магиянын таасиринин деңгээли жана чөйрөсү коом канчалык даражада табияттын кубулуштарын башкара ала тургандыгына байланыштуу. Бүгүнкү күндүн жашоосунда да магиянын орду бар. Малиновский магияны таза функционалдык жагдайда түшүнүүнү сунуш кылат. Фрезер сыяктуу эле дин менен магиянын жалпылыгы – экөө бирдей белгилүү бир максатка жетүүнүн жолу, каражаты, бирок аларды текшерүүгө мүмкүн эместигин айтышат. Функционалдык көз карашка ылайык цивилизациянын бардык типтеринде дин, маданият, салт, идея, ишеним турмушта белгилүү бир кызматты аткарат. Алардын ичинен эң негизгиси – коомдук тартиптин туруктуулугун сактоо. Малиновскийдин пикири боюнча, магиянын милдети адамга көмөк көрсөтүү, адамдын кудурети жетпеген өтө татаал кырдаалдарда өзүндөгү коркунуч сезимин жеңип, алдыга үмүт байлап, шартты жеңип чыгууга күч берет. Функционализмдин көз карашында дин дагы ушундай касиетке ээ. Дин социологиясынын негиздөөчүлөрүнүн аталган эмгектери илимдин кийинки өнүгүүсүнө багыт берди. ХІХ-кылымдын аягы ХХ-кылымдын башында дин социологиясын илимдин өзүнчө тармагы катары бөлүнүп чыкты.

4. Психологиялык талдоо.

Эгерде дин коомдогу ордун аныктоо менен гана изилдөөнү аяктасак, анда ал жөнүндө түшүнүк толук болбой калмак. Дин социалдык гана эмес психологиялык дагы феномен, андыктан анын адамдын рух дүйнөсүнө тийгизген таасирин карап чыгууга туура келет. Диний түшүнүктөрдү жана ишенимдерди социалдык менен катар психологиялык жагдайдан талдоонун өз алдынчала мааниси бар. Бул изилдөөнүн эки жагдайы бири-бирин толуктайт. Алардын биримдиги динди так жана толук өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Адамга же адамдардын тобуна дин кандай таасир берет, канчалык даражада ички дүйнөсүн өзгөртүүгө түрткү болот, ошончолук өлчөмдө дин психологиялык иликтөөнүн предмети боло алат.

Психологиянын салттуу аныктамасы жан жөнүндө окуу – адамдын өсүүсүнө көмөк болу. Психология ушул маанисинде диний же моралдык мотивдерди жетекчиликке алып ыймандуулукту сактоого кам көрөт. Диндин өнүгүшү бөтөнчө буддизм жана христианство адамга таасир бере турган психологиялык системаны жеткиликтүү иштеп чыккан. Дин кызматчысы адамдын ыйманы менен иштейт деген түшүнүк ушул күнгө чейин сакталып калды. Байыркы Египетте жрецтер «жандын дарыгери» деп саналган. Антикалык Грецияда бул милдетти философтор аткарышкан, алар акылга таянган. Дин психологиясы теология, философия, физиология динтаануу илимдеринен жалгашкан тогошкон чөйрөнү камтыйт. Динди психологиялык жагдайдан изилдөө өз алдынча турган илимдин тармагы катары XIX-кылымдын акырында америкалык У. Джеймс, немецтик В.Вунд, З.Фрейддин эмгектеринин натыйжасында пайда болду. Анын изилдөө объектиси адамдын дин менен байланышкан жекече сезимдери (адамдын диний тажрыйбасы) жана «диний кайрылуу» б.а. диний көз карашты кабыл алуу же бир диний ишенимден башкасына өтүү, диний тажрыйбанын адамдын, адамдардын тобунун адебине тийгизген таасири. Динди инсандын рухунун, ички дүйнөсүнүн негизи жана адамдардын тобунун, коомдун уюмдашуу күчү катары карашат. Психологиянын негизги маселеси болуп, акыры адамдын жүрүм-турумунун мотиви болуп калды.

XIX-кылымдын биринчи жарымында адамдын жүрүш-туруш адебине үч көз караш пайда болду: Анын бири: табигый инстинк – бардыгынын башаты, негизи, экинчиси: жүрүм-турумдун булагы – коомдук шарттар үй-бүлө, коом адамдын башкармасы, эч кандай табигый инстинк жок экенин ырастады., акыркы үчүнчү көз караш: З.Фрейддин психоанализ теориясы болуп саналат.

Адамдын диний тажрыйбасы.

Биринчи багытты жолдочулардын бири У.Джеймс (1842-1910) «Дин тажрыйбасынын көп түрдүүлүгү деген эмгегинде дин акыл менен эмес, сезим менен байланышкан деп аныктайт. Динди тутунуу тигил же бул адамдын психикасынын өзгөчөлүгүнүн натыйжасы, ал сезимдерден тамыр алат. Бир адамга «илимий тажрыйба» зарыл болсо, экинчисине «диний тажрыйба» зарыл. Ушул жагдайдан караганда дин – адамдын бөтөнчөлүгүнүн туундусу. Ар бир адам өз психикасынын өзгөчөлүгүнө жараша өзүнүн динин курат. Диндин социалдык көрүнүшү адамдын жекече диний тажрыйбасынын чагылуусу. Диний тажрыйба чечүүчү мааниге ээ: «алгачкы диний тажрыйба» менен сейрек «диний генийлер» Кудайдан аян алышып, мистикалык түр беришип Кудайга жалгаштырышат. Башка жөнөкөй адамдар ал диний сезимдерди кабыл алышып, соңун кайталашат.

У.Джеймс ушул «диний генийлердин» көрсөтмөлөрүн, өмүр таржымалын, жазган каттарын, күндөлүктөрүн ж.б. талдайт. Демек, «психологиялык документтердин» зор материалдарын топтоп, алар ар кайсы тарыхый мезгилдерге жана адамдарга тиешелүү, анда алардын диний ички дүйнөсү чагылдырылган. Мезгил, адамдар, шарттар түрдүү болсо да жыйынтык окшош, жалпы болду. Диний сезимдер, толгонуулар, эстетикалык–этикалык ж.б. сезимдерден кескин айырмалуу, дүйнөгө, улуу күчтөргө жалгашуу, ал табышмактуу, сырдуу. Жалгашуу сезими болуп көрбөгөндөй рахат тартуулаган, эч нерсеге салыштыргыс сезим. Диний сезимдер – диний сүйүү, диний коркунуч же кубаныч ж.б. өзгөчөлүгү. Джеймстин пикири боюнча сезимдердин психологиялык мазмуну алардын диний объектиге болгон багытында болот. Диний сүйүү адамдар башынан кечирген сүйүү сезими, бирок ал Кудайга багытталган, ошондой эле коркунуч сезими ал Кудайдын жазасынан коркуу. Бул биринчи жыйынтык. У.Джеймстин кийинки жыйынтыгы: диний тажрыйба диндердин айырмасына көз каранды эмес; христиан, мусулман, синтоистик, диний ишенимдерди тутунган бардык адамдарда диний тажрыйба бирдей. Түрдүү адамдарда диний жөндөмдүүлүк түрдүү болсо да диний тажрыйба жалпы, универсалдуу. Биринин кабылдоосу мистикалык, ага «аркы» дүйнө ачылат, башкасына – жабык. Бул универсалдуу диний тажрыйбаны бири – мусулман, бири – буддист, бири – христиан катары ар ким өзү жашаган коомго, шартка, конфессиянын формасына жараша турмушка ашырат.

Диний сезимдерди сөз менен айтуу өтө кыйын. Маңызында, ал иррационалдуу. Туура сезимди, ойду сөз менен туюнтабыз, бирок диний тажрыйбанын алкагында сөз символго айланат, б.а. сөздүн аркасында айтылбаган көп нерселерде калат. Диний тажрыйба – миф, символ, икона ж.б. түргө айланат. Дин, Джеймстин пикири боюнча, бизге белгисиз кандайдыр бир психологиялык механизмди өзүнө камтып турат, анын адамдарга таасири зор. Дин – улуу күч, ал азаптан арылтат, үмүтсүзгө үмүт

тартуулайт, сүрөтчүнүн, ойчулдун, окумуштуунун, акындын чыгармачылыгына кубат. Диний механизмдин таасири эмнеде деген суроого Джеймс төмөндөгүдөй жооп берет: «Кудайдын бардыгы түбөлүктүүлүк менен шайкеш». Илимдин айтуусунда, «дүйнө күйүп же тонур» жок болот, бирок бул дүйнө түбөлүктүү шайкештиктин бир бөлүгү болсо, анда башка дүйнөдө кудай бар, дүйнөдө өмүрдүн жаңы өмүрүн берет, ал эми жердеги кырсык убактылуу, кыйроо жана өлүм тирүүчүлүктүн биротоло бүтүшү эмес».

Психоанализ болсо башка көз карашты сунуштайт. З.Фрейд (1856 - 1939) түрдүү эмгектеринде динди талдоого алат. Мисалы: «Тотем жана табу» (1913), «Бир иллюзанын келечеги» (1927). З.Фрейддин максаты, адамдын жүрүм-турумун башкарган кумар, аны иррационалдуу түшүндүрүү менен адам өзүнүн ошол кумарын башкаруусуна жардамдашуу керек. Бул үчүн сүйүү, жек көрүү, көрөлбастык, коркунуч сезимдеринин себебин түшүнүү зарыл.

Психоанализ – иррационализм жөнүндө окуу. Анын максаты: таанып – билүү жана практика ошону менен бирге эле адам өзүн таанып – билүүсүнө жардамдашуу, кумардын оюнчугу болуудан кутултуу, сезимдерди башкара билүүсүнө көмөктөшүү. З.Фрейд бул жолдо Агартуу доорунун идеалдарын кайталайт. Психоанализ, диндин булагы адамдын өзүндө, анын ички дүйнөсүнө камтылган – деген Джеймстин көз карашын сактайт. Динди түшүндүрүүдө З.Фрейддин жаңы ачылышы: ал динди адамдын субъективдүү сезимдери менен байланыштырат. Алгач сокур сезимдин формасында, анын түпкүрүнөн пайда болгон ниет, каалоолор сексуалдык инстинк. Коом адамдардын каалоо сезимдерин чектөөгө, жөнгө салууга аргасыз, ансыз маданият, уюмдашып жашоо мүмкүн эмес. Адамдагы кубаттуу табигый каалоолорду коом тарабынан бууп, жөнгө салышы, диндин жаралышына алып келет. Дин, З.Фрейд боюнча, адамзаттын байыркы, кубаттуу каалоолорунун турмушка жалган, иллюзиялык аткарылышы, канагаттанбаган каалоолордун сокур сезимден жай алышы. Дин жеке адамдын, коомдун кысмагынан коргонуусу, ооздукталган табигый инстинктен коргонуусу. Дин адамдын эгоисттик, баскынчы, сексуалдык азгыруусун чектейт. Дин, жогоруда айтылган менен бирге эле маданиятты коргоонун жолу, адамдын инстинкине эркиндик берилсе, ал бүлүнүүгө, хаоско алып келет. Бул ыкма динди, иллюзияны, закымды жаратат да, аны турмушка ашырат, кыял чындыкка айлангандай болот, Адам өзүнүн табигый ниетин, катал, бирок кайрымдуу Кудайдын эркине баш ийдирет. Адепти жана адамгерчиликти коргоонун мындай жолу ишенимсиз, себеби кыял эртеби, кечпи кыйроого учурайт. Иллюзияга таянган иштин акыры бүлгүнгө учурайт. Адамга бекем негиз керек, ал – акыл, илим. Дин жалпы адамзаттын неврозу.

К.Г.Юнгдун (1875–1961) изилдөөсү психоанализге жана дин таанууга омоктуу салым кошту. Өткөн күндөрдүн тажрыйбасы, кийинки акылдын калыптанышына көрсөткөн таасирин, балалыктын тажрыйбасы инсандын калыптанышына көрсөткөн ролун, алгачкы «акылдын архетиби» акылдын кийинки өнүгүүсүндөгү түрдүү модификацияларында ээлеген ордун изилдеди. Юнг боюнча, ар бир адамдын психикасында «жамааттык сокур сезим» камтылган, анын курамында архетиптер жалпы адамзатка тиешелүү символдор түшүнүктөр, ойлор камтылган. Ушундай архетиптердин бири диний символдор жана образдар. Эгерде З.Фрейд динди «жалпы адамзаттын неврозу» десе, Юнг, дин психиканын саламаттыгы деп аныктайт. Юнгдун динтаанууга тиешелүү төмөнкүдөй эмгектери жарык көргөн: «Психология жана дин» (1939), «Батыштын жана чыгыштын диндери» (1963), «Мифологиянын маңызы» (1941).

Ошентип, XIX-XX-кылымдарда динтаануу өзүнүн чегин кеңейтти, табияттын коомдун кубулуштары сымал искусство, мораль, дин илимий жол менен сүрөттөлүп түшүндүрүлө баштады. Динди тажрыйбанын, эмпирикалык изилдөөнүн предмети катары санап, андыктан динди адамдын «ишмердүүлүгүнүн» натыйжасы деген чечимге бел байлоо чоң эрдик эле. Жөнөкөй, кадыресе нерселерден, кубулуштардан айырмаланып, диндин ыйык табияты «иррационалдуу» анны өздөштүрүүгө илим дараметсиз деген ишеним өкүм сүрүп калган. Өткөн кылымдын экинчи жарымынан баштап мифологияны диндин бир көрүнүшү катары аныкталып, аны изилдөө жигердүү жүргүзүлдү.

Маданияттын, этнологиянын, антропологиянын тарыхый фактыларына таянып, салыштырмалуу динтаануу өнүктү. (Мюллер, Бахофен, Фрезер, Тейлор, Леви-Брюль). Динди тарыхый кубулуш катары таануунун негизи түптөлдү. (Баур, Ренан, Робертсон Смит). Дин социологиясы күрдөөлдүү өнүктү (Дюркгейм, Маркс, Вебер, Малиновский). Дин психологиясы калыптанды. (Джеймс, Фрейд, Юнг).

Динди жогоруда көрсөтүлгөндөй, ар кандай өңүттөн иликтөөлөр, анын маданияттын татаал феномени экендигин көрсөтүп, коомдун түрдүү тепкичтеринде, стадияларында омоктуу милдеттерди аткарып, коомдун жашоосунун зор өбөлгөсү экендиги айкындалды. XX-кылымда динтаануу илимдин өз алдынча тармагына айланды.

Карл Маркс

1884-жылы экономикалык-философиялык кол жазмаларында, теолог дин жаманчылыктын жашашы, адамдын кудай алдында кетирген күнөөсүнүн натыйжасы деп түшүндүрөт, б.а. түшүндүрүүнү талап кылган фактынын түшүндүрмөсүн бербестен тарыхый факт катары карайт.

Жумушчу өзүнүн күч-кубатын эмгекке сарптап, анын аркасында канчалык даражада алсырап, алсызданса, ошончолук жашоосу жакырланып, ички дүйнөсү жардыланат. Өзү жараткан байлыктар дүйнөсү ошончолук даражада жат жана кажетсиз бийиктикке чыгат. Дин чөйрөсүндө ушул көрүнүш кайталанат. Адам кудайга канчалык көп берсе өзү ошончого азаят. Жумушчу өндүргөн буюм анын өмүрүн алат, ошондон баштап анын өмүрү өзүнө эмес, буюмга тиешелүү болот. Ошентип, анын ишмердүүлүгү канчалык өссө, ошончолук өзүнүн наркы төмөндөйт. Жумушчу эмгегине бергени, андан ажыраганы андыктан, ал эмгекке канчалык көп берсе, өзү ошончолук кемийт. Ошентип, жумушчунун эмгеги аркылуу өзүнөн жатыркоосунун мааниси эмгек буюмга айланып, өз алдынча жашап калгандыгында ганан эмес, эмгек өзүнүн ээси, жаратуучусу, жумушчуга көз каранды эмес, каршы күчкө айланат. Дин адамдын акылынын, сезимдеринин, кыялынын өздүк чыгармасы катары инсандын өзүнө көз каранды эмес, сырткы Кудайдынбы же шайтандынбы күчү сыяктуу таасир этет. Ушул сымал жумушчунун ишмердүүлүгү өзүнө тиешелүү болбой, өзүнөн-өзү ажырайт. Бул түшүнүк, эмгектин жатыркоосу, өзүнө-өзү жат болуп кандай туюнтулат жана кандайча турмушта тургандыгын карап көрөлү.

Эгерде менин эмгегимдин үзүрү мага жат, бөтөн күч болуп, мага каршы турса, анда ал кимге тиешелүү? Өзүмдүн эмгегим өзүмө тиешелүү болбой, бөлөк-бөтөн болсо, анда ал кимдин энчиси? Ал кимдер? Алар кудайлар эмеспи? Чындыгында, алгачкы мезгилде өндүрүш, мисалы храмдардын курулушу байыркы Египетте, Индияда, мексикада кудайларга арналган, Кудайлардын энчиси болгон. Бирок эмгек жеке эле кудайлардын энчиси эмес эле, табияттын энчиси эмес эле. Ушул карама-каршылыктуу шартта адам эмгектин, табияттын күчүнө улам көбүрөк ээ болгон сайын өндүрүштүн кубаты улам өркүндөгөн сайын кудайлар ыйыктыктардын үзүрүнөн жаралган рахаттан кол жууп жатат. Эмгек жана эмгектин үзүрү өзүнүн энчиси болбосо да өзүнө энчилеп алган эмгекчиге жат макулук, эмгектин убайын көрүп, жыргалчылыгына тунат. Андыктан бул макулук адам гана татыйт болушу мүмкүн. Эгерде продукт эмгектин үзүрү эмгекчиге тийиштүү болбосо, тескерисинче өзүнө бөтөн күч болуп өзүнө каршы турса, анда эмгектин натыйжасы эмгекчинин өзүнө эмес башка адамга тиешелүү болгондо гана ушул шарт аткарылышы мүмкүн. Жумушчунун эмгеги өзү үчүн тозок отуна айланып, башка бирөөнө ырахат, бейпил, бакубат турмуш берет. Адамга адилетсиз үстөмдүк кылган бул күч кудай да эмес, табият да эмес адам гана болушу мүмкүн.

Эмгектин жатыркоосу деген түшүнүктү биз саясий экономикадан алдык. Бул кубулуш жеке менчиктин өөрчүшүнүн натыйжасы. Бул түшүнүктү талдоодо төмөнкү мазмунду ачып көрсөттү: үстүртөн байкоодо

жеке менчик эмгектин өзүнөн өзү жатыркоосунун себеби жана негизи болуп көрүнөт, ал эми чындыгында тескерисинче, менчик себеп эмес натыйжа; Кудайлар акылдын адашуусунун себеби эмес натыйжасы. Бул кубулуштар тектеш. Кийинчерээк бул мамиле өз ара мамилеге өтөт да б.а. себеп-натыйжага натыйжа-себепке өтүп, орун алмашылат. Дин, үй-бүлө, мамлекет, укук, мораль, илим, искусство ж.б. өндүрүштүн гана бир түрү, андыктан өндүрүштүн мыкты законуна гана баш ийет. Жеке менчикти, адамдын керт башына болгон менчик катары өң – белги менен жоюу, өзү өзүнөн жатыркоо кубулушунун бардык түрлөрүн оң белги менен жоюу дегенге барабар б.а. адамды мамлекеттин, диндин тутумунан ажыратып, аны адамдын жана коомдун өзүнүн нукура табиятына кайтаруу. Диний өзү-өзүнөн жатыркоо аң-сезимге, рухка тиешелүү кубулуш, ал эми экономикалык өзүнөн – өзү жатыркоо турмуштун өзүндө өтөт.

К. Маркс.
Еврей маселеси.

Дин өксүктүн, мүчүлүштүктүн туюнтмасы, мунун себеби мамлекеттик түзүлүштө. Дин өксүк турмуштун себеби эмес, анын туюнтмасы, ошондуктан эркин атуулдардын жашоосундагы диний тушоолорду, турмуштун тушоосу менен түшүндүрөбүз. Ошондуктан турмуштун тушоосунан бошонуу үчүн, диндин тушоосуна бошонуу үчүн турмуштун тушоосунан арылуу керек деп ырастайбыз. Турмуштун маселесин диндин маселесине айландырбастан, тескерисинче турмуштун маселесин диндин маселесине айландыруу керек. Көп убакытка чейин тарыхты жалган түшүнүктөр менен түшүндүрүп келсек, эми тескерисинче жалган түшүнүктөрдү тарых менен түшүндүрүү зарыл. Саясатты динден бошотуу маселеси, адамды саясаттан бошотуу маселесине айланууда. Бул ишти мамлекеттин динге карата саясий мамилесинин алсыздыгын сыңдоо аркылуу турмушка ашырып жатабыз. Бул жерде карата мамлекеттин алсыздыгы эске алынган жок. Мамлекет менен кандайдыр бир диндин, мисалы, иудаизм ортосундагы карама-каршылык аркылуу, бул карама-каршылыктан адамдын мүнөзүн ачып көрсөтөбүз. Мамлекет менен коомдук турмуштун мамлекет менен диндин ортосундагы карама - каршылыкты ачык көрөбүз. Еврейдин, христианиндин жалпы эле диний адамдын саясий боштондугу мамлекеттин иудаизмден, христианчылыктан жалпы эле динден болгон боштондугу. Өзүнүн маңызына жана чечимине ылайык мамлекет динден бошонсо мамлекет мамлекеттик динден бошонот

б.а. мамлекет мамлекет катары эч кандай динди коргобойт, тескерисинче, өзүн мамлекет катары коргойт. Саясаттын динден болгон боштондугу, арабөк, алашем боштондук себеби карама-каршылыктар толук чечилбейт. Коомдун басымдуу көпчүлүгү дин ишенимде калса дагы, мамлекет динден бошонушу толук мүмкүн, ал басымдуу көпчүлүк дин тутумунда жеке адам катары кала берет. Мамлекеттин динге болгон мамилеси, бөтөнчө республикалык түзүлүш болсо, мамлекетти түзгөн адамдардын динге болгон мамилеси. Андыктан адам кандайдыр бир чектөөлөрдөн азаттыкты мамлекет аркылуу алат, саясий адам өзүнүн азаттыгын качан гана өзүнүн өзүнө болгон карама-каршылыгын, чектелүү абстрактуу карама-каршылыктын чегинен жогору көтөрүлгөндө гана алат. Андан аркы, адам саясий эркиндикке, азаттыка кыйыр жол менен кандайдыр бир жол менен ээ болот. Адам атеисттик мамлекет деп ошол мамлекет аркылуу жарыя кылган соң деле динден арыла элек мамлекет боюнча кала берет, себеби өзүн түздөн-түз эмес, кыйыр түрдө, үч шарт аркылуу тааныйт. Мамлекет Адам менен Адам эркиндигинин ортомчусу. Адам өзүнүн динчилдигин, диний түркөйлүгүн Христоско, б.а. ортомчуга оодарган сыяктуу эле, адам өзүнүн эркиндигин, динсиздигин мамлекетке оодарат. Дин жеткилең эмес саясат. Саясат жеткилең болгон шартта дагы диндин жеткилең эмес айкындалат. Христос мамлекети христиан динине муктаж, себеби ал өзүнүн кемтигин дин менен толуктайт. Демократиялык мамлекет, нукура мамлекет динге муктаж эмес, өзүнүн саясатын дин менен толтурбайт. Тескерисинче, мамлекет динден баш тартат, себеби диндин адамдык негизи диний эмес мамлекеттик жол менен аткарылган. Христиан мамлекети динге саясий, ал эми саясатка диний мамиле жасайт. Дин өзүн жана мамлекеттин формасын бирдей даражада көрүнүшкө айландырат.

Карл Маркс.

Гегелдин укук философиясына сын.

Кириш сөз.

Германияда динге болгон сын негизинен аяктады, динди сыңдоо сындын башка түрлөрүнө негиз. Адашуунун асмандагы түркүгү кулаган соң, жердеги аброюнан да ажырады. Адам асмандагы кыял чындыктан кайып адамды издеп, өзүнүн сөлөкөтүн тапты, өзүнүн чыныгы табияттан издеген жерден сөлөкөткө жолугуу аны канагаттандырган жок. Рационалдуу, диний эмес сындын негизи төмөндөгүдөй: дин адамды эмес, адам динди жаратат. Дин адамдын өзүн-өзү туюусу, өзүн-өзү таануусу, али

Адам өзүнө ээ боло элек же кайрадан өзүн жоготуп койгон. Адам абстрактуу бул дүйнөдөн сырт жашаган макулук эмес. Адам бул адамдын дүйнөсү – мамлекет, коом. Динди ушул мамлекет ушул коом жаратат. Ал эми бурмаланган, аңтарылган дүйнөтаанымды жараткан мамлекет, коом аңтарылган ичи сыртына караган дүйнө. Дин ушул дүйнөнүн жалпы теориясы, окуусу анын энциклопедиялык маңызы, жатык логикасы, жалындуу ышкысы, моралдык чечими, салтанаттуу толуктоосу, актануунун жана жубатуунун жалпы негизи. Дин адамдын маңызын апыртма чындыкка ашырат, себеби ал маңыз нукура чындыкка ээ болгон эмес. Ошондуктан динге каршы күрөшүү кыйыр түрдө динди руханий кумар туткан дүйнө менен күрөшүү. Диндин кунарсыздыгы, бир жагынан турмуштун жакырчылыгын, экинчи жагынан ошол жакырчылыкка болгон нааразычылыктын туюнтмасы. Дин эзилген макулуктун үшкүрүгү, ырайымсыз дүйнөнүн жүрөгү, канкор тартиптин жаны. Дин элге апийим. Динди элдин куру кыял бактысы катары жоюу, чыныгы бактыны талап кылуу. Өз шартынды түшүнүүдөгү жалганчылыктан баш тартуу, ошол жалганчылыкка муктаж болгон шарттан баш тартуу. Динди сыңдоо, динди ыйык, туу туткан көз жашты сыңдоо. Сын, кишенди шөкөттөгөн жасалма гүлдөрдү сыйырды, максаты жашоонун кубанычы менен рахатынан ажыраган адамзат ошол эле кишендин тушоосунда кала берсин деп эмес, кишенди алып салып, жандуу гүлгө кол сунсун дейт. Динди сыңдоо аркылуу адам куру кыялдан бошотуп, азат адамдай чыныгы жашоону ойлоп, аракеттенип, чыныгы турмушту курууга түртөт. Эстүү адам катары өзүнүн табиятын, адамдык кызыкчылыгына айлантууга умтулат. Дин адамда алагды кылган жалган жарык, адам өзүнүн нукура кызыкчылыгына айлана баштаганда, жалган жарыктын кыймылы токтойт. Акыр дүйнөнүн акыйкаты акталбаган соң, эми тарыхтын милдети, бул дүйнөнүн акыйкатын ырастоо болуп калат. Адамдын ыйыктыгы тууралуу идея өзүн-өзү танган соң, тарыхтын кызматында жүргөн философиянын жакынкы милдети адамдын ыйык эмес сөлөкөттөрүнүн айыбын ачуу. Ошентип асманды сыңдоо жерди сыңдоого, динди сыңдоо – укуктуу сыңдоого, теологияны сыңдоо – саясатты сыңдоого айланды. Динди сыңдоо, адам үчүн эң жогорку баалуулук -адам деген окуу менен аяктады, б.а.адамды басмырлаган, жектеп мүнкүрөткөн бардык мамилелерди, кыйратууну талап кылган каяша көтөргүс өкүм. Протестантизм маселени тура чече алган жок, бирок аны туура коео алды. Сөз поп менен бейтарап адамдын ортосундагы күрөш жөнүндө болбостон, адамдын жүрөгүндө жашаган поп менен, поптукундай турпаты менен күрөшүү жөнүндө жүрөт. Протестантизм динсиз немецти попко, ал эми княздарды, улуктарды жан-

жөкөрлөрү менен бирге ак сөөктөргө айландырса философия немецтин дилин – динге, адамдын дилин элдин боштондугуна айландырды. Боштондук княздарга жетип токтоп калбаган сыяктуу чиркөөнү байлыгынан ажыратып токтоп калбайт. Мындай эки жүздүү иш Пруссияда гана эмес башка жерлерде да байкалды. Немецтердин тарыхында дыйкандардын согушу акылга сыйаарлык окуя болсо дагы, ал теологиядан талкаланып калды. Ушундан баштап теология философиядан жеңилгендиги статус кво, турмушта аткарылган иш болуп калды.

Карл Маркс.
Саясий экономияга сын.

Товардык форманын табышмагы төмөндөгүдөй: товар күзгү сымал, адамдардын эмгегинин коомдук мүнөзүн, эмгектин продуктусунун сапаттарын буюмдук сапаты катары, нерселердин коомдук сапаты катары ушул коомдук сапаттарды нерселердин табигый сапаттары катары чагылдырылат. Ошондуктан, орток, жалпы эмгек өндүрүчүүлөрдүн коомдук мамилелери, ошол нерселердин коомдук мамилесинин сыртында калгандай көрүнөт. Ушунун натыйжасында эмгектин продуктысы товарга, сезимге берилген буюмга айланат. Нерселердин көрүү нерв органына тийгизген таасири көрүү сезиминин субъективдүү дүүлүгүсү эмес, көрүүнүн сыртында турган, нерсенин объективдүү формасы катары кабыл алынат. Чындыгында эле, көрүү процессинде жарык бир нерседен экинчи нерсеге, көзгө берилет. Бул физикалык нерселердин, физикалык мамилеси. Ошондой болсо да товардын формасы камтылган эмгектин продуктыларынын нарктык катнашы, нерселердин физикалык табияты менен жана алардын ортосундагы мамилелер менен эч кандай байланышы жок. Бул адамдардын ортосундагы белгилүү бир коомдук мамилелер, бирок алар фантастикалык түргө ээ болгон нерселердин ортосундагы мамилелердей көрүнөт. Буга окшоштукту табуу үчүн тумандуу дин дүйнөсүнө кайрылууга туура келет. Бул жерде адамдын акылынын продуктыларынын өзүнүн жеке өмүрү бар, өз алдынча турган жандыктардай болуп көрүнөт. Алар өз ара жана адамдар менен мамиле түзүүгө жөндөмдүү. Адамдардын дүйнөсүндө дал ушундай кубулуш пайда болот. Муну мен фетишизм деп атайм, ал эмгектин натыйжасына, продуктыга тиешелүү б.а. товар катары өндүрүлөт, ошону менен бирге товардык өндүрүшкө мүнөздүү кубулуш болуп калат.

Өндүрүүчүлөрдүн коому үчүн, коомдук өндүрүштүк мамилелер б.а. бул өндүрүүчүлөр өздөрүнүн эмгегинин натыйжасына, продуктыга товар катары болушу, алардын жеке иштеринин буюмдук формасы бири-

бирине адамдын барабар эмгеги сыяктуу мамиледе болгондугу эсептелет. Мындай коом үчүн диндин ылайыктуу түрү христианчылык, анын абстрактуу адамга болгон ибадаты менен бирге христианчылыктын курамында протестантизм, деизм дагы бар. Байыркы чыгыш, антика дүйнөсүндө эмгектин натыйжасын, продуктыны товарга айландыруунун өндүрүштүк жолу, андыктан адамдардын болмушу товар өндүрүүчүлөрдүкүндөй көз каранды орунда калат. Коомдун турмушу канчалык төмөндөсө, анын мааниси ошончолук өсөт. Соода менен алектенген элдер, Эпикурдун кудайлары сыяктуу байыркы дүйнөнүн дүйнөлүк эмес мейкиндигинде, же Польша мамлекетинде жашаган еврейлер сыяктуу. Байыркы коомдук өндүрүштүк организмдер капиталисттикке караганда алда канча жөнөкөй жана айкын, бул организмдердин негизи: али жеткилең эмес жеке адам, ал башка адамдар менен болгон табигый кандаштыктын тутумунан бөлүнө элек, же үстөмдүк менен көз карандылык мамиле. Алардын жашоо- шарты эмгектин өндүргөч күчтөрүнүн өнүгүшүнүн төмөнкү деңгээли жана ага ылайык адамдардын ортосундагы мамилелердин, өмүрдү өндүрүүнүн материалдык процесси менен чектелиши, ошону менен адамдардын ортосундагы өз ара мамилердин жана адамдардын табиятка болгон мамилесинин чектелиши. Бул чектүүлүк байыркы диндерде жана элдик ырымдарда айкын чагылдырылган. Адамдардын күндөлүк турмушундагы өз ара жана алардын табиятка болгон мамилелери айкын, акыл-эстүү мамилеге айланганда реалдуу турмуштун диндеги чагылышы адамдардын акылынан өчөт. Коомдук турмуштун процессин куруу б.а. материалдык өндүрүш процесси, өзүнөн тумандуу мистикалык чүмбөтүн алып таштаганда гана адамдардын эркин коомдук биримдиги болуп, ал биримдик өндүрүштү ойлонулган, максаттуу долбоор менен башкарат. Бирок, бул үчүн коомдун материалдык негизи зарыл, же бир нече материалдык шарттар бар, алар узак, түйшүктүү өнүгүү процессинин натыйжалары.

Адабияттар:

- 1.Тайлор Э.Б. Первобытная культура. -М., 1989.
- 2.Фрезер Дж. Золотая ветвь. -М., 1986.
- 3.Вебер М. Наука как призвание и профессия //Избр, произв. -М., 1990.
4. Джемс У. Многообразие религиозного опыта. -М., 1910 (репр.1993).

МАЗМУН

1. Кириш сөз Дин жана дин илими жөнүндө.....	4
2. 1-БАП. Дин жөнүндө илимдин жаралышы жана өнүгүшү.....	8
3. Темага тиешелүү тексттер:	
а) Карл Маркс.....	24
б) К. Маркс. Еврей маселеси.....	26
в) Карл Маркс. Гегелдин укук философиясына сын. Кириш сөз.....	27
г) Карл Маркс. Саясий экономияга сын.....	29
4. Адабияттар.....	30

В.И. Гараджа

ДИН ТААНУУГА КИРИШҮҮ

Орто мектептин мугалимдери, окуучулары жана жогорку
окуу жайынын студенттери үчүн окуу китеби

Которгон: А.М.Тиленбаев, Ч.К.Сооронбаева
Толукталып, 2-басылышы

Тех. редактор: Жакыпова Ч.А.

Компьютердик калыпка салган: Жумашева Ж.Ж., Дононбаева Д.А.

К.Тыныстанов атындагы ҮМУнун
полиграфиялык комплексинде басылды.
Заказ 314. Нускасы 50 даана.
Тел. 52696